

วาระจิตของพระพุทธเจ้าในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

The State of Buddha's Mind in Theravada Buddhist Scriptures

วนิดา ชูลีกาวิทย์^{*1}, พระปลัดธนา อคฺคธมฺโม² และสมฤดี จันทกรกล้า³Wanida Chulikawit^{*1}, Phrapalad Thana Aggadhhammo², and Somrudee Chanklum³บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย^{1,2,3}Graduate School, Mahamakut Buddhist University^{1,2,3}

*Corresponding Author's Email: wandapo7191@gmail.com

Received: 26/12/2021, Revised: 05/03/2022, Accepted: 05/05/2022

DOI: 10.14456/jpv.2022.18

บทคัดย่อ

บทความวิชาการเรื่องวาระจิตของพระพุทธเจ้าในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท เป็นการรวบรวมทัศนะแห่งจิตของพระพุทธเจ้าในวาระต่าง ๆ มีวัตถุประสงค์การศึกษาคือ เพื่อศึกษาวิเคราะห์วาระจิตของพระพุทธเจ้าที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

วาระจิตของพระพุทธเจ้าในขณะที่มีสภาพแวดล้อมภายนอกและสภาวะแห่งจิตภายในที่แตกต่างกันพบว่า ทัศนะแห่งวาระจิตว่าเป็นวิถิจิตในขณะจิตเดียวหรือทางทวารเดียว ซึ่งเกิดดับสืบทอดกันโดยรู้อารมณ์เดียวกัน จิตในคราวก่อนการตรัสรู้พบว่ามีสามวาระเป็นสำคัญได้แก่ วาระแรกเป็นวาระแห่งมรรคาที่ปรากฏทัศนะว่าการฝึกร่างกายฝืนธรรมชาติการกระทำนี้ไม่เป็นไปเพื่อการตรัสรู้ วาระที่สองเป็นวาระแห่งการกลั่นลมหายใจและเกิดทัศนะว่าการกระทำนี้ไม่เป็นไปเพื่อการตรัสรู้ วาระที่สาม ในคราวที่ทรงอดพระกระยาหารจนผอม จึงเกิดทัศนะขึ้นอีกว่าการกระทำนี้ไม่เป็นไปเพื่อการตรัสรู้ อันนำไปสู่การบำเพ็ญด้วยจิตวิปัสสนา ในขณะตรัสรู้ วาระจิตของพระองค์มี 2 ขณะ หรือมี 2 วาระจิต กล่าวคือ ก่อนสำเร็จเป็นพระอรหันต์ จะมีวาระจิตเป็นอภิญญาวิถิ คือ เมื่อได้บุพเพนิวาสานุสสติอภิญญา (มีปัญญาที่สามารถระลึกถึงเรื่องราวของตนที่เคยเกิดมาแล้วในชาติก่อน) และได้ทิพพจักขุอภิญญา (มีตาทิพย์รับรู้การจุติและปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลายที่เรียกว่า จุตูปปาตญาณ) หลังจากนั้นเมื่อพระองค์ได้ตรัสรู้เป็นสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มีนิพพานเป็นอารมณ์ วาระจิตที่เข้าถึงมรรคผล ที่เรียกว่า มรรควิถิและผลวิถิหรือโลกุตตรอัปนาวิถิ ส่วนในขณะเสด็จดับขันธปรินิพพาน มีวาระจิตเดียว เพราะปรินิพพานวิถิของพระองค์ มีลักษณะเป็น ชีวิตสมสัสสวิถิ คือ พระพุทธองค์ จะปรินิพพานทางมโนทวารมรณาสันนวิถิเพียงทางเดียวเท่านั้น

คำสำคัญ: 1. วาระจิต, 2. พระพุทธเจ้า, 3. คัมภีร์พระพุทธศาสนา, 4. เถรวาท

Abstract

Academic articles on the state of Buddha's mind in Theravada Buddhist Scriptures It is a collection of the Buddha's mindset on various agendas. The objectives of the study are to study and analyze the Buddha's mental agenda which appears in Theravada Buddhist scriptures.

The state of Buddha's mind, while having different external environments and internal mental states, found that the view of the mind as a way of being in a single mind or through a single gate which are born in succession by knowing the same emotion. The mind before enlightenment was found to be of three importance: the first is the time of the way, wherein the view that the training of the body is against nature, this action does not lead to enlightenment. The second is a time to hold your breath and to take the view that this action is not for enlightenment. The third, when he fasted until he was thin. Hence, another view arises that this act is not for enlightenment which leads to practice with introspection. Phenomena of the mind at the time of his mind when enlightenment has two periods, which is happening before he reached an arahant fruit. There will be a spiritual state as Apinya state, that is, when one has ascendancy Phubbaniwasanussati Apinya (having the wisdom to remember the story of one's own that had been born in a previous life) and attaining Dipbhachakku Apinya (the clairvoyant perception of the incarnation and fertilization of all creatures known as Jutupapatanana). After that, when he attained enlightenment as the Lord Buddha, there was nirvana as a spiritual consciousness that attained to the Maggha known as the path and the fruit of the Maggha, or the Lokuttaraappnavithi. When the Buddha's death, there was only one mind, because the Buddha's way is a characteristic of Samasisivithi that passing away as Manodavarasannavithi is the only one way.

Keywords: 1. The State of Mind, 2. Buddha, 3. Buddhist Scriptures, 4. Theravada

1. บทนำ

ชีวิตของมนุษย์ที่เกิดขึ้น ย่อมอาศัยการอยู่ร่วมกันของกายกับจิต คำสอนในพระพุทธศาสนา เน้นเรื่องของจิต สำหรับเรื่องจิตนั้นองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงบรรยายได้อย่างลึกซึ้ง ธรรมชาติของจิตเป็นสิ่งที่ละเอียดอ่อน เข้าใจยาก ด้วยจิตไม่มีรูปร่าง แต่ชอบท่องเที่ยวไปไกลใน

ความคิด ดังพระพุทธพจน์ที่กล่าวถึงจิตไว้ว่า “ทฺรุมฺมํ เอกจฺรํ อสรีริํ คุหาสํ ยํ จิตฺตํ สณฺณํ เมสฺสนติ โมกฺขนติมารพฺพณา” (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2538) ขนเหล่านี้ใดจักสำรวมจิตอันไปในที่ใด ดวงเดียว เทียวไป หาสรรระมิได้ มีถ้าเป็นที่ยู่อาศัย ขนเหล่านั้นจะพ้นจากเครื่องผูกแห่งมาร บุคคลแต่ละคนมี ปฏิภาณหรือรับอิทธิพลต่อสิ่งเร้าไม่เหมือนกัน อิทธิพลต่าง ๆ เหล่านี้มีผลต่อความต้องการของ มนุษย์คอยผลักดันให้มนุษย์ตัดสินใจเพื่อประโยชน์แห่งตน สิ่งนั้นก็คือ กิเลส ที่สะสมอยู่ในจิตและแสดง อาการให้เกิดพฤติกรรมขึ้นมา โดยมีแก่นความรู้ทั้งเรื่องการทำงานของจิตและสิ่งที่อยู่ในจิต รวมถึง วิธีการที่บุคคลสามารถปรับปรุงเปลี่ยนแปลงสิ่งที่อยู่ในจิตของตน อันได้แก่ อวิชชา ตัณหา และ อุปาทาน

การปฏิบัติภาวนาให้เกิดความสงบ เกิดปัญญา เพื่อเอาชนะกิเลสที่อยู่ในจิตให้หมดไปได้ แต่ สำหรับเจ้าชายสิทธัตถะ พระองค์ทรงเป็นพระอริยบุคคลชั้นสูงสุด ที่ตรัสรู้ชอบโดยพระองค์เอง และ ทรงดับเพลิงกิเลสเพลิงทุกข์ทั้งปวงได้อย่างสิ้นเชิง พระองค์ทรงฝ่าฟันอุปสรรคนานาประการ เพื่อ ประโยชน์ต่อสรรพสัตว์ทั้ง หลายโดยรวม มีผลให้ “พระพุทธศาสนา” จัดเป็นศาสนาหนึ่งที่มีความ มหัศจรรย์เหนือศาสนาและศาสตร์ใด ๆ ภูมิความรู้ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นจากการตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิ ญาณของเจ้าชายสิทธัตถะ ผู้ทรงปรารถนาให้มวลมนุษย์ก้าวข้ามสังสารวัฏ โดยมุ่งเข้าสู่พระนิพพานไม่ กลับมาเกิดอีก ถึงแม้เวลาจะล่วงเลยมานับ 2600 ปีแล้วก็ตาม แต่คำสั่งสอนอันประเสริฐของพระองค์ หาได้ลบล้างไปด้วยไม่ ยังคงอยู่เป็นเครื่องนำบุคคลให้ข้ามพ้นจากวัฏสงสารได้เสมอ

เรื่องวาระจิตของพระพุทธเจ้าในขณะตรัสรู้และขณะปรินิพพานเป็นอย่างไร ถึงแม้มีผู้ศึกษาไว้ บ้าง เพียงแต่กล่าวไว้อย่างกว้าง ๆ ดังนั้นเพื่อตอบใจหทัยดังกล่าวข้างต้น ผู้ศึกษาจึงได้ค้นคว้าจาก เอกสารปฐมภูมิ คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา และเอกสารทุติยภูมิ คือ ตำราและบทความที่เกี่ยวข้อง ผลจากการศึกษาวาระจิตของพระพุทธองค์ในสองขณะที่เกิดขึ้นนี้ หวังให้ผู้อ่านบทความนี้เกิดความ ศรัทธาเลื่อมใสต่อพระพุทธศาสนา และเมื่อได้น้อมนำหลักธรรมคำสอนที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธ เจ้าสู่การปฏิบัติ ย่อมพบความสุขในทางธรรมที่ประณีตอย่างแท้จริง บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ ศึกษาวิเคราะห์วาระจิตของพระพุทธเจ้าที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

2. จิตและวาระจิตของพระอรหันต์

การจะเข้าใจวาระจิตของพระพุทธเจ้า ควรทราบความหมายของจิตและวาระจิตของพระ อรหันต์ก่อน จิต คือ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ หรือธรรมชาติที่ทำหน้าที่เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สีกต่อ ความสัมผัสถูกต้องทางกาย และความนึกคิดทางใจ ในทางพระพุทธศาสนาไม่ว่า จิตเป็นตัวตนที่ แท้จริง แต่ถือว่าเป็นสิ่งที่อาศัยเหตุปัจจัยหลายอย่าง เพื่อให้จิตดำรงอยู่ได้ ด้วยการอิงอาศัยกันของสิ่ง ที่เรียกว่าเจตสิกซึ่งเป็นธรรมที่ประกอบจิต มีลักษณะเป็นนาม ประชุมจิตทำให้จิตรู้อารมณ์ รู้สีก เป็นไปตามอำนาจของนามธรรมนั้น ๆ สำหรับจิตของพระอรหันต์เป็นจิตที่ติงาม พระอรหันต์เป็นผู้ ทำลายกิเลสได้หมดสิ้น การกระทำต่าง ๆ ของพระอรหันต์ จึงไม่มีทั้งบุญและบาป และไม่ส่งผลให้เกิด

วิบากในอนาคตอีกต่อไป จิตของพระอรหันต์จึงเป็นมหา-กิริยาจิต ประกอบด้วยปัญญาสามารถเกิดได้ในโอกาสต่าง ๆ เช่น ขณะกำลังแสดงธรรมโปรดเวไนยสัตว์ ขณะกำลังพิจารณาหัวข้อธรรมบางประการ และขณะกำลังพิจารณาปลงสังขารในความเป็นไปของสัตว์ทั้งหลายตามผลของบุญและบาปของสัตว์นั้น ๆ ที่ได้กระทำไว้ในจิต ดังนั้นมหากิริยาจิตจึงเป็นจิตที่เกิดขึ้นกับพระอรหันต์เท่านั้น เมื่อเกิดขึ้นแล้ว จะไม่มีผลหรือไม่วิบากที่จะทำให้เกิดภพใหม่ชาติใหม่อีกต่อไป แต่ตราบดีที่พระอรหันต์ยังไม่ปรินิพพาน ก็ยังต้องรับผลของกรรมในอดีต ทำให้เห็นสิ่งที่ดีบ้าง ไม่ดีบ้าง เพราะพระอรหันต์ยังมีชั้น 5 จึงสามารถรับผลของกรรมได้ อาจทางตา หู จมูก ลิ้น กาย คือ ยังเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส รู้กระทบสัมผัส ที่เป็นผลของกรรม คือ จิตเห็น (จักขุวิญญาณ) จิตได้ยิน จิตได้กลิ่น จิตลิ้มรส จิตรู้กระทบสัมผัส ที่เคยทำไว้ในอดีต ถึงแม้จะเกิดทุกข์ทางกายมากเพียงใดก็ตาม พระอรหันต์ก็จะมีทุกข์ทางใจแต่น้อย เพราะ โทสมูลจิต 2 ไม่มีโอกาสเกิดกับพระอรหันต์อีกแล้ว นอกจากนั้นโสมมูลจิต 8 และโมหมูลจิต 2 ก็ไม่มีโอกาสเกิดกับพระอรหันต์อีกเช่นกัน สำหรับวิถิจิต คือ แนวทางที่จิตไปรู้อารมณ์ที่ปรากฏในโลกทางทวาร 6 ที่เป็นไปตาม แนวทางปัญจทวาร ที่เรียกว่า ปัญจทวารวิถิจิต แต่ถ้าเป็นไปตามแนวทางมนทวาร เรียกว่า มโนทวารวิถิจิต สำหรับวาระจิต ก็คือ วิถิจิตในขณะจิตเดียวหรือทางทวารเดียว ซึ่งเกิดดับสลับต่อกันโดยรู้อารมณ์เดียวกัน ซึ่งบางวาระวิถิจิตเกิดทั้ง 7 วิถี บางวาระวิถิจิตเกิด 6 วิถี 5 วิถี หรือก็ไม่เกิดเลย (วิศิษฐ์ ชัยสุวรรณ, 2561: 378) ในคัมภีร์อรรถสาธินีอรรถกถากล่าวว่า “จิตที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิในชาติสุดท้ายของพระสัพพัญญู-โพธิสัตว์ (ผู้ที่ถือกำเนิด เพื่อมาตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า) ทุกพระองค์ย่อมถือปฏิสนธิ(นาเกิด) ด้วยมหา- วิปากจิตที่เป็นอสังขาริกเป็นติเหตุกะ และเกิดพร้อมด้วยโสมนัสเวทนา (มหาวิปากจิตดวงที่1) อันมีความเมตตาเป็นประธานเพื่อบำเพ็ญเกื้อกูลแก่สรรพสัตว์ทั้งหลายให้พ้นจากทุกข์ทั้งปวง” (วิศิษฐ์ ชัยสุวรรณ, 2563: 90-92) และการบำเพ็ญเพียรจนบรรลุธรรมเครื่องหลุดพ้นจากกิเลส เพื่อบรรลุธรรมโดยชอบด้วยพระองค์เอง ทรงมีพระนามใหม่ว่า “พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า” มีกระบวนการดังต่อไปนี้

3. การตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า

เริ่มจากเจ้าชายสิทธัตถะ ทรงออกผนวชประพฤติกุศลพรหมจรรย์ เพื่อทรงแสวงหาธรรมระยะแรก โดยทรงศึกษาในสำนักอาหารดาบส กาลามโคตร และอุทกดาบส รามบุตร ณ กรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ ถึงแม้ว่าสำนักของอาหารดาบส กาลามโคตร พระองค์ทรงได้สมบัติ 7 และที่สำนักอุทกดาบส รามบุตร พระองค์ทรงได้สมบัติ 8 แล้วก็ตาม แต่พระองค์ทรงทราบว่า นี่มิใช่หนทางพ้นจากทุกข์บรรลุพระโพธิญาณตามที่ทรงมุ่งหวัง (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2538) จึงทรงลาอาจารย์ทั้งสอง เสด็จไปบริเวณแม่น้ำเนรัญจนา ตำบลอุรุเวลาเสนานิคม กรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ เพื่อศึกษาค้นคว้าหาหนทางบำเพ็ญเพียรให้บรรลุธรรมวิเศษแห่งการตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ตามลำดับดังนี้ วาระแรกทรงควบคุมอวัยวะไม่ให้เป็นไปตามธรรมชาติ แต่เมื่อทรงเห็นว่าการทำอย่างนั้นไม่ใช่ทาง

ตรัสรู้จึงทรงเปลี่ยนไปบำเพ็ญอย่างอื่น วาระที่สอง ทรงกลั่นลมหายใจ คือ ทรงฝอนกลั่นลมอัสสาสะ (ลมหายใจเข้า) ปัสสาสะ (ลมหายใจออก) เมื่อหายใจทางช่องพระนาสิก (จมูก) และช่องพระโอษฐ์ (ปาก) ไม่สะดวก ก็เกิดเสียงดังอยู่ในพระกรรม (หู) ทั้งสองข้าง ทำให้ปวดพระเศียร เสียพระอุทร (ท้อง) และร้อนในพระกาย แต่เมื่อทรงเห็นว่าการทำอย่างนั้น นี่ก็ไม่ใช่ทางตรัสรู้ จึงทรงเปลี่ยนไปบำเพ็ญอย่างอื่น และวาระที่สาม ทรงอดพระอาหาร หรือเสวยแต่เพียงน้อย จนพระกายเหี่ยวแห้ง พระกำลังน้อยถอยลง ไม่ว่าจะได้ไปข้างไหนก็ชวนเซจะล้ม

ภายหลังพระองค์ทรงพบว่า การทำทุกรากิริยานี้ไม่ใช่หนทางสู่การตรัสรู้ได้ และในเวลานั้นท้าวสักกะเทวราชที่คอยให้ความช่วยเหลืออนุเคราะห์แก่ชนผู้ประพฤติอยู่ในธรรม ได้เห็นความตั้งใจอันเด็ดเดี่ยวของพระมหาบุรุษ จะไร้ผลเสียเปล่า จึงได้ถือพิณสามสาย เสด็จลงมาติดถวาย สายพิณเส้นที่หนึ่งหย่อนยานเกินไป ทำให้ดีดไม่ดัง สายพิณที่สองซึ่งลวดตึงเกินไป ดีดเข้าก็ขาด สายพิณที่สามซึ่งลวดพอดี ไม่หย่อน ไม่ตึงนัก ดีดดัง เสียงประสานกลมกลืนไพเราะ เมื่อพระมหาบุรุษได้สติ แล้วยึดเอาพิณสายกลางที่พอดี มาเป็นแนวทางปฏิบัติ คือตั้งความเพียรทางใจให้เป็นไปพอดี ไม่หย่อน ไม่ตึงเกินไป จึงเป็นที่มาของการปฏิบัติตามสายกลาง เรียกว่า “มัชฌิมาปฏิปทา” เมื่อพระมหาบุรุษทรงเลิกบำเพ็ญทุกรากิริยา แล้วกลับมาเสวยอาหารตามเดิม ปรากฏว่าในตอนเช้าของวันหนึ่ง นางสุชาดาผู้เป็นลูกสาวของนายบ้านเสนานิคม ตำบลอรุเวลา ประรณางจะบวงสรวงเทวดา ได้หุงข้าวมธุปายาส แล้วนำมาถวาย เข้าใจว่าพระมหาบุรุษเป็นเทวดา พระองค์จึงทรงรับข้าวมธุปายาสพร้อมทั้งถาดที่นางทูลถวายด้วยพระหัตถ์ขวา หลังจากนั้นพระมหาบุรุษทรงถือถาดข้าวมธุปายาสเสด็จไปยังริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา แล้วเสด็จลงสรงน้ำ เมื่อสรงน้ำเสร็จก็เสด็จขึ้นมาประทับนั่งริมฝั่ง ทรงปั้นข้าวมธุปายาสเป็นปั้น ๆ รวมได้ 49 ปั้น ครั้นมหาบุรุษทรงเสวยเสร็จแล้ว ทรงลอยถาดและทรงอธิษฐานว่า ถ้าจะสำเร็จเป็นพระพุทธเจ้า ขอให้ถาดจงลอยทวนกระแสน้ำ เมื่อทรงปล่อยพระหัตถ์ ปรากฏว่าถาดนั้นลอยทวนกระแสน้ำไปไกลถึง 80 ศอก หลังเสด็จกลับจากทรงลอยถาดอธิษฐานแล้ว พระมหาบุรุษก็ประทับอยู่ที่ตมไม้สาละ ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา และเวลาบ่ายเกือบเย็น จึงเสด็จไปยังต้นพระศรีมหาโพธิ์ ตำบลอรุเวลาเสนานิคม ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ปัจจุบันคือตำบลพุทธคยา ประเทศอินเดีย ระหว่างทางพระมหาบุรุษได้พบกับชายผู้หนึ่งซึ่งอยู่ในวรรณะพราหมณ์ชื่อ “โศตถิยะ” เดินถือกำหวัฐาคามา 80 กำ ถวายหญ้าคาเหล่านี้แก่พระมหาบุรุษ พระองค์ทรงรับแล้วทรงนำไปปูเป็นอาสนะสำหรับประทับนั่งที่โคนต้นพระศรีมหาโพธิ์ พระมหาบุรุษทรงประทับขัดสมาธิ พระบาทขวาวางทับพระบาทซ้าย และพระหัตถ์ขวาทับพระหัตถ์ซ้าย ผินพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออก ผิน พระปฤษฎางค์ (หลัง) ไปทางต้น พระศรีมหาโพธิ์ แล้วทรงตั้งพระทัยเป็นสัจจะแน่วแน่ว่า "ถ้าเรายังไม่ได้บรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณตราบใด เราจักไม่ยอมลุกขึ้นตราบนั้น แม้ว่าเนื้อและเลือดจะเหือดแห้งไปเหลือแต่หนัง เอ็น และกระดูกก็ตามที" (ปราชญ์ขยะ, 2558)

ในวันเพ็ญเดือน 6 ก่อนที่พระมหาบุรุษจะตรัสรู้เพียงไม่กี่ชั่วโมง ซึ่งเป็นเวลาที่พระอาทิตย์กำลังอัสดงลงลับทิวไม้ พระองค์ทรงอธิษฐานให้ผืนแผ่นดินเป็นสักขีพยาน เสียงพระบารมีธรรมให้เป็น

ที่ประจักษ์ และด้วยอำนาจแห่งพระบารมี 10 ทศที่ได้ทรงบำเพ็ญมาในอดีตชาติ เมื่อทรงตั้งจิตอธิษฐานเช่นนั้นแล้ว พระองค์ก็ทรงสำรวมจิตให้สงบ มีพระสติตั้งมั่น มีพระวรกายอันสงบ มีพระหทัยแน่วแน่เป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องปราศจากกิเลส ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อนโยน เหมาะแก่การงาน ตั้งมั่นไม่หวั่นไหว ตราบใดที่ยังไม่บรรลุซึ่งพระโพธิญาณ จักไม่ทำลายสมาธิบัลลังก์วิเศษนี้เป็นอันขาด

4. วาระจิตของพระพุทธเจ้าในขณะตรัสรู้

การดำเนินวาระจิตของพระองค์ เริ่มตั้งแต่ทรงบำเพ็ญเพียรสมาธิให้เกิดในพระทัยโดยวิธีเรียกว่า “เจริญฌาน” ฌาน 4 และวิชา 3 สรุปความจากพระไตรปิฎกได้ดังนี้ว่า (พระมหาพงศ์ศักดิ์ฐานियो (คงคา รัตนรักษ์), 2558) การบำเพ็ญสมาธิเรียกชื่อตามลำดับแห่งความประณีต กล่าวคือเมื่อพระองค์ทรงรู้ทั่วถ้วนหมดทุกสิ่งทุกอย่างในขณะจิตเดียว กำหนดรู้อยู่กับสิ่งเหล่านี้จนกระทั่งจิตละเอียดลงไป ๆ กายจางหาย เหลือแต่จิตนี้ สว่าง รู้ ตื่น เบิกบาน เพียงอย่างเดียวเท่านั้น ในจักรวาลนี้รู้แต่จิตของพระองค์ดวงเดียวที่ยังสว่างไสวอยู่ในตอนนี้จิตของพระองค์เป็นพุทธะ ผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบาน จิตเป็นอิตตาที่ปะ มีตนเป็นเกาะ เป็นอิตตสรณ มีตนเป็นที่ระลึก คือ ระลึกรู้ที่ตน รู้อยู่ที่จิต อิตตาหิ อิตตโน นาโถ จิตมีตน เป็นต้น ของตน เมื่อจิตของพระองค์ดำรงอยู่ในสมาธิ ลำดับองค์ฌานมีดังนี้คือ ปฐมฌาน ประกอบไปด้วยองค์ 5 คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา หมายถึง จิตไปรู้อยู่กับสิ่ง ๆ หนึ่ง หรือบางทีไปรู้เฉพาะในจิตเพียงอย่างเดียว แล้วก็มีปีติ มีความสุข มีความเป็นหนึ่ง เมื่อจิตสงบละเอียดลงไป เข้าสู่ ทุตติยฌาน ที่ประกอบด้วยองค์ 3 คือ ปีติ สุข เอกัคคตา จิตไม่ได้ยึดสิ่งรู้ รู้อยู่ที่ตัวเอง แต่ก็ยังรู้สึกว่ามีปีติ มีสุข แล้วก็มีเอกัคคตา เมื่อจิตสงบละเอียดลงไป ปลอยวางปีติ คงเหลือแต่สุข และเอกัคคตาเข้าสู่ ตุตติยฌาน ประกอบไปด้วยองค์ 2 คือ สุข กับเอกัคคตา ในที่สุดกายก็หายไป ความสุขก็พลอยหายไป ยังเหลือแต่จิตนี้สว่างไสวอยู่อย่างนั้น จิตเป็นหนึ่ง คือ เอกัคคตา และเป็นกลางโดยเที่ยงธรรม เรียกว่า อุเบกขา ในช่วงนั้นจิตดำรงอยู่ใน จตุตถฌาน ประกอบไปด้วยองค์ 2 คือ เอกัคคตากับอุเบกขา จิตของ พระองค์ดำรงอยู่ในสมาธิ ขึ้นจตุตถฌาน นานพอสมควร (พระเอียว สีลวิสุทโธและสรวิชัย วงษ์สะอาด, 2564)

พระองค์รู้พร้อมในขณะจิตเดียว ทั้งยมโลก มนุสสโลก เทวโลก แล้วเกิดความรู้ต่อไปอีกว่า ทำไมสัตว์ทั้งหลายจึงมีประเภทต่างกัน อันนี้พระองค์ยังไม่ได้คิดเช่นนั้น เป็นแต่มองเห็นความแตกต่างของสัตว์และมนุษย์ เทวดา อินทร์ พรหม ยม ยักษ์ ภูตผีปีศาจ เปเรต อสุรกายทั้งหลายเท่านั้น แล้วก็รู้กฎของกรรม เป็นสิ่งจำแนกสัตว์ให้มีประเภทต่าง ๆ รู้กิเลสคืออวิชชาที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สัตว์ทั้งหลายต้องทำกรรม แต่ในขณะที่รู้นั้น พระองค์รู้นิ่งอยู่เฉย ๆ ทรงรู้จนกระทั่งเหตุ รู้ทั้งปัจจัย รู้ความเป็นไปของมวลหมู่สัตว์ทั้งหลายในจักรวาลนี้ แต่จิตดวงนี้คิดไม่เป็น พุดไม่เป็น สักแต่รู้ว่ารู้ สักแต่ว่าเห็น รู้เห็นแล้วก็สามารถบันทึกข้อมูลต่าง ๆ เอาไว้พร้อมหมดทั้งเรื่องของปุพเพนิวาสานุสสติญาณ จุตูปปาตญาณ อาสวักขยญาณ (ชานป์ วิชชัต์แก้ว, 2563) ไม่มีขาดตกบกพร่อง ตามนิสสัยของพระ

สัพพัญญู เป็นการตรัสรู้ ในขณะที่จิตไม่มีร่างกายตัวตน แม้ไม่มีร่างกายตัวตน จิตสามารถรู้เห็นทุกสิ่งทุกอย่างได้ เมื่อพระองค์ได้ตรัสรู้เป็นโลกวิทูละเอียดถี่ถ้วนดีแล้ว จิตของพระองค์ถอนจากสมาธิขั้นนี้มา พอมารู้สึกว่ามีกาย ตอนนี้จิตของพระองค์จึงมาพิจารณาทบทวน ถึงสิ่งที่รู้เห็นนั้นซ้ำอีกทีหนึ่ง เรียกว่าเจริญวิปัสสนา ทรงพิจารณาเรื่องปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ทรงระลึกชาติหนหลังได้ ตั้งแต่ชาติหนึ่ง ชาติสอง ชาติร้อย ชาติพัน ชาติหมื่น ชาติแสน ชาติล้านไม่มีที่สิ้นสุด พระองค์เคยเกิดเป็นอะไรมาบ้าง กว่าจะได้มาถึงการตรัสรู้นี้ นอกจากพระองค์จะทรงรู้เรื่องของพระองค์เองแล้ว ยังสามารถรู้เรื่องของคนอื่น สัตว์อื่นได้ด้วยว่า มวลสัตว์ทั้งหลายในจักรวาลนี้ เกิดมาแล้วก็ภพก็ชาติ เคยเป็นอะไรมาบ้าง จิตของพระองค์คิดพิจารณาเรื่องปุพเพนิวาสานุสสติญาณในปฐมยามและในมัชฌิมยาม พระองค์ได้พิจารณา เรื่องการจุติและเกิดของสัตว์ทั้งหลาย ทำไมสัตว์ทั้งหลายจึงมีประเภทต่างกัน อะไรเป็นเหตุ อะไรเป็นปัจจัย เพราะกรรมเป็นเหตุเป็นปัจจัย จึงเกิดสุภชาติขึ้นมาว่า กัมม สุตเต วิภขติ (สมคัมภีร์ พุคคัง, 2562) กรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้มีประเภทต่างกัน เกิดขึ้นตั้งแต่ในสมัยนั้น เพราะฉะนั้นเมื่อพระองค์มาสอนธรรมแก่มวลสัตว์ทั้งหลาย พระองค์จึงสอนให้พิจารณากรรมเป็นส่วนใหญ่ว่า เรามีกรรมเป็นของ ๆ ตน มีกรรมเป็นผู้ให้ผล มีกรรมเป็นแดนเกิด มีกรรมเป็นผู้ติดตาม มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กฎของกรรมนี้เกิดจากการทำ การพูด โดยอาศัยความคิดเป็นผู้ตั้งเจตนาว่าจะทำ จะพูด จะคิดในเมื่อทำอะไรลงไปโดยเจตนา สิ่งนั้นสำเร็จเป็นกรรม เรื่องนี้พระองค์ทรงพิจารณาจบลงในมัชฌิมยาม แล้วก็ทรงคำนึงต่อไปว่า อะไรเป็นเหตุ เป็นปัจจัยให้สัตว์ทั้งหลายต้องทำกรรม ก็เพราะความไม่รู้จริง(อวิชชา) ความไม่รู้จริงนี้เป็นเหตุ ให้สัตว์ทั้งหลายทำกรรมตามที่ตนเข้าใจว่ามันถูกต้อง จึงทำกรรมดี ทำกรรมชั่วคละเคล้ากันไป หมายถึง ทำกรรมที่เป็นบาป ทำกรรมที่เป็นบุญ ทำกรรมที่เป็นชั่ว(อกุศลกรรม) ทำกรรมที่ดี(กุศลกรรม) ในเมื่อทำแล้วก็ย่อมได้รับผลของกรรม เมื่อได้รับผลของกรรมแล้วก็ต้องกลับมาเกิดอีก โดยอาศัยกิเลสคืออวิชชาตัวเดียวนั้นแหละ ทำกรรมแล้ว ทำกรรมเล่า เกิดแล้วเกิดเล่าไม่รู้จักจบจักสิ้น เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏสงสาร เรื่องนี้พระองค์พิจารณาจบลงในปัจฉิมยาม ในเมื่อพระองค์ได้พิจารณา 3 เรื่อง ตามลำดับในยามทั้ง 3 จบลงแล้ว จิตของพระองค์ยอมรับสภาพความเป็นจริงว่าทุกสิ่งทุกอย่างที่ตรัสรู้นี้ เป็นความจริงแท้ไม่แปรผัน ในช่วงขณะจิตนั้น อรหัตตมัคคญาณจึงบังเกิดขึ้น ตัดกิเลสอาสวะขาดสะบั้นไปในปัจฉิมยาม จึงได้พระนามว่า อรหันต์ สัมมาสัมพุทธะ ภควา พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นพระอรหันต์ ดับเพลิงกิเลสเพลิงทุกข์สิ้นเชิงตรัสรู้ขอบได้โดยพระองค์เองด้วยประการฉะนี้ อันนี้คือลักษณะการตรัสรู้ของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า (หลวงพ่อ-พุทธ ฐานิโย, 2553)

เมื่อพระองค์ทรงสิ้นความสงสัยในสันดานแห่งพระองค์เองและสันดานแห่งสัตว์เหล่าอื่น ก็ทรงสังเวชสลดพระหฤทัย จึงทรงหยังพระญาณลงพิจารณาปัจจัยการหรือปฏิจสมุปบาทธรรม อันล้าลึก คือในขั้นแรกทรงปรารภ ขรา มรณะ ความแก่ และความตายขึ้นเป็นอารมณ์ปฐมเหตุก่อน แล้วก็ทรงทราบเป็นลำดับ ดังปรากฏในพระไตรปิฎก ปฐมโพธิสูตร (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2538) แล้วทรงพิจารณาทบทวนถอยหลังลงไป เพื่อให้แน่นอนสืบไปว่า “ขรามรณะ” นี้มิใช่เกิดจากอะไร ที่แท้เกิด

ขึ้นมาได้ก็เพราะ “ชาติ” เป็นปัจจัย คือเป็นตัวเหตุ และ “ชาติ” นี้ก็มีไช้เกิดมาจากอะไร ที่แท้ย่อมเกิดขึ้นมาได้เพราะ “ภพ” และ “สังขาร” นั้นมีไช้เกิดมาจากอะไร ที่แท้ย่อมเกิดขึ้น ก็เพราะอวิชชา เป็นปัจจัย คือเป็นตัวเหตุ” เป็นอันว่า บัดนี้พระองค์ผู้มีพุทธบารมี ได้ทรงค้นพบแล้วว่า ตัวเหตุใหญ่ยิ่งสุดยอดที่มีอำนาจบันดาลให้สัตว์ทั้งหลายต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏ-สงสารอย่างไม่มีวันสิ้นสุดนั้นก็คือ “อวิชชา” นี่เอง ขณะนี้แม้ว่าพระองค์จะได้ทรงค้นพบสภาวะธรรมอันล้าลึก เกินวิสัยคนธรรมดาสามัญจักมีปัญญายังรู้ได้ ถึงกระนั้นพระองค์ก็ยังไม่สำเร็จธรรมวิเศษ เป็นองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า! ฉะนั้นพระองค์จึงทรงหยังพระญาณลงพิจารณาตัวเหตุอันยิ่งใหญ่ที่พระองค์ทรงค้นพบ คือ “อวิชชา” ทรงพิจารณาอย่างถี่ถ้วนถ่องแท้ ในที่สุดก็ทรงทราบว่ “อวิชชา” คือตัวโมหะที่ครอบงำจิตสันดาน ทำให้มีมณปกปิดกำบังดวงปัญญา มิให้เห็นแจ้งในพระไตรลักษณ์ญาณ และมีให้เห็นแจ้งในพระจตุราริยสัจธรรม (อริยสัจ 4)

เมื่อทรงทราบด้วยพระญาณอันประเสริฐสุดแล้ว พระองค์ผู้มีพระทัยผ่องแผ้ว ไกลจะได้ตรัสรู้ในชั่วระยะเวลาไม่นานนี้ ก็มีพระมณสมั่นคง น้อมตรงไปเพื่อที่จะบรรลุอาสวักขยญาณ คือ ญาณเป็นทีสิ้นไปแห่งอาสวกิเลส และในขณะนี่เอง พระองค์ทรงกำจัดอวิชชาหรือโมหะ ซึ่งเป็นมณมีดปกปิดกำบังดวงปัญญามิให้เห็นแจ้งในพระไตรลักษณ์ญาณ และพระจตุราริยสัจธรรม (พระอริยสัจ 4) คือ ทรงเจริญพระวิปัสสนาญาณภาวนา เห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งเบญจขันธ์หรือรูปนามตามอำนาจแห่งพระไตรลักษณ์แล้ว จนกระทั่งถึงเพลาตามพารุณสมัยไขแสงทองส่องอร่ามฟ้า พระองค์ผู้ทรงพระอุตสาหสร้างพระพุทธานุภาพมานาน ก็ได้ตรัสรู้แก่พระปรมาภิเชกสัมโพธิญาณ กำจัดอวิชชาหรือโมหะได้อย่างเด็ดขาด ทรงเห็นแจ้งในพระจตุราริยสัจโดยประจักษ์ ดับสูญสิ้นอาสวกิเลสเป็นสมุจเฉทปหาน สำเร็จเป็นองค์ “สมเด็จพระมิ่งมังกุคศรี-ศากยมุนีโคตมบรมศาสดาจารย์” ทรงเป็นผู้ควรแก่การเคารพแห่งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายเป็นอย่างยิ่ง

การได้บรรลุญาณทั้งสามของพระมหาบุรุษ ตามด้วยการตรัสรู้ถึงอริยสัจ 4 (ความทุกข์ เหตุเกิดของความทุกข์ ความดับทุกข์ และวิธีดับทุกข์) จิตก็พ้นจากความเศร้าหมองทั้งปวง ไม่ถือนันด้วยอุปาทาน ไม่เป็นห่วงในโลภียสุข อันเป็นสุขไม่แท้จริงและไม่ประณีตนั้นได้ชื่อว่า “ตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณ” (ตรัสรู้ความเป็นพระพุทเจ้า) ทรงรู้ธรรมพิเศษสมดังพระประสงค์ หลังจากที่ทรงบรรพชา มา 6 ปี ซึ่งตรงกับคืนวันวิสาขปุณณมี หรือวันเพ็ญขึ้น 15 ค่ำ เดือน 6 ที่ได้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ก่อนพุทธศักราช 45 ปี และขณะที่พระองค์ทรงตรัสรู้นั้น ทรงมีพระชนมายุได้ 35 ปีพอดี ดังนั้นพระนามว่า เจ้าชายสิทธัตถะ หรือพระโพธิสัตว์ หรือพระมหาบุรุษ ได้กลายเป็นพระนามในอดีต เพราะนับแต่ทรงบรรลุพระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณเป็นต้นไป ทรงมีพระนามใหม่ว่า “อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า” แปลว่า พระผู้ตรัสรู้ธรรมเครื่องหลุดพ้นจากกิเลสโดยชอบโดยพระองค์เอง เมื่อพระพุทเจ้าตรัสรู้แล้วทรงเสวยวิมุตติสุข ณ บริเวณต้นพระศรีมหาโพธิ์เป็นเวลา 7 สัปดาห์ ทรงรำพึงว่า ธรรมะที่พระองค์ตรัสรู้นั้นนับเป็นเรื่องยากสำหรับคนทั่วไป จึงทรงจะไม่ประกาศธรรม ครั้นเมื่อพระสัทมบดี

พรหมทราบวาระจิตของพระองค์ จึงอาราธนาให้โปรดมนุษย์ พระองค์ทรงพิจารณาเวไนยสัตว์เปรียบด้วยดอกบัว 3 เหล่า ดังแสดงไว้ในพระไตรปิฎกว่า

“พระผู้มีพระภาคทรงตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุ ได้เห็นสัตว์ทั้งหลาย มีอุลในตามาก มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี มีอาการทราม สอนให้รู้ได้ง่าย สอนให้รู้ได้ยาก บางพวกมักเห็นปรโลกและโทษว่าเป็นสิ่งน่ากลัวก็มี บางพวกมักไม่เห็นปรโลกและโทษว่าเป็นสิ่งน่ากลัวก็มี ฉะนั้น.”
(มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2538)

ทรงเห็นว่าในโลกนี้ยังมีเหล่าสัตว์ผู้มีอุลในดวงตาเบาบาง สัตว์เหล่านั้นจะเสื่อมเพราะไม่ได้ฟังธรรมเหล่าสัตว์ผู้ที่สามารถรู้ทั่วถึงธรรมได้ยังมีอยู่ พระพุทธเจ้าจึงทรงน้อมพระทัยไปในการแสดงธรรมและเผยแผ่หลักธรรมตลอดพระชนม์ชีพ รวมเป็นเวลานานถึง 45 ปี สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงมีพระปรีชาสามารถอย่างสูง ประกอบกับหลักธรรมคำสอนของพระองค์เป็นจริงและมีประโยชน์ โดยไม่มีข้อโต้แย้งใด ๆ ทั้งสิ้น ถึงแม้จะใช้หลักการทางวิทยาศาสตร์มาพิสูจน์ก็ไม่สามารถหาข้อผิดพลาดได้เลย นอกจากนั้นพระองค์ยังทรงมีพุทธจริยาในความเป็นครูอย่างสูง มีความเสียสละเพื่อประโยชน์สุขแก่ชาวโลกอย่างแท้จริง ช่วยให้พุทธศาสนิกชนได้ก้าวสู่ถนนสายธรรมเกิดความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาเพิ่มมากขึ้นกว่าเดิม นับตั้งแต่พระองค์ตรัสรู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า และทรงบำเพ็ญพุทธกิจอยู่จนพระชนมายุ 80 พรรษา พระองค์ได้เสด็จจำพรรษาสุดท้าย ณ เมืองเวสาลี

5. กระบวนการดับขันธปรินิพพานของพระพุทธเจ้า

ในวาระนั้นพระพุทธองค์ทรงพระชราภาพมากแล้ว ทั้งยังประชวรหนักด้วย พระองค์ทรงพระดำเนินจากเวสาลีสู่เมืองกุสินารา เพื่อเสด็จดับขันธปรินิพพาน ณ เมืองนี้ พระพุทธองค์ได้หันกลับไปทอดพระเนตรเมืองเวสาลี ซึ่งเคยเป็นที่ประทับ นับเป็นการทอดทัศนาเมืองเวสาลีเป็นครั้งสุดท้าย แล้วเสด็จต่อไปยังเมือง ปาวา เสวยพระกระยาหารที่บ้านนายจุนทะ บุตรนายช่างทอง พระพุทธองค์ทรงพระประชวรหนักอย่างยิ่ง ทรงข่มอาพาธประคองพระองค์เสด็จถึงสาละวันทยาน (ป่าสาละ) ของเจ้ามัลละเมืองกุสินารา ก่อนเสด็จดับขันธปรินิพพานพระองค์ได้ทรงแสดงปัจฉิมวาจา ดังกล่าวไว้ในพระไตรปิฎกที่ว่า

“บัดนี้เราขอเตือนเธอทั้งหลาย สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงทำหน้าที่ให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาทเถิด”
(มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2538)

ก่อนที่พระพุทธเจ้าจะดับขันธปรินิพพานนั้น พระพุทธองค์ทรงประทับสี่หาสะสน โดยพระปรีศ์เบื้องขวา (นอนตะแคงขวาตั้งพระบาทเลื่อมพระบาท) เพื่อพักผ่อนบรรเทาความไข้และความ

เจ็บป่วยแห่งพระวรกาย พระหฤทัยของพระพุทธองค์นั้นสงบ ไม่ทรงแสดงอาการกระสับกระส่ายแต่ประการใด การประทับนอนของพระพุทธองค์ในครั้งนี้เป็นการประทับ "ไสยาอาวสาน" คือ การนอนแบบมีสติเป็นครั้งสุดท้าย โดยไม่คิดจะลุกขึ้นต่อไปอีกแล้ว จากนั้นพระพุทธองค์ก็ทรงเข้านุปพิหาร ธรรมวาระจิตของพระพุทธเจ้าขณะปรินิพพาน ดังแสดงในพระไตรปิฎก มหาปรินิพพานสูตร (มหามกุฏ-ราชวิทยาลัย, 2538) สรุปความเป็นลำดับดังนี้คือ

1. ทรงเข้าปฐมฌาน (ฌานที่ 1) ซึ่งมีองค์ประกอบหลัก ๆ ในการปฏิบัติอยู่ 5 ประการ ได้แก่
 - 1) วิตก คือ คิดอารมณ์ คิดเพ่งสิ่งใดสิ่งหนึ่ง หรือคิดสิ่งใดก็ได้ หรือเรียกว่า “กัณฺทล” 2) วิจาร คือ เคล้าคลึงอารมณ์ นำสิ่งที่เรากังวล หรือนำอารมณ์ที่วิตกนั้นมาวิเคราะห์ วิจัย พิจารณา หรือนำข้อมูลที่วินิจฉัยมาเปรียบเทียบ เทียบเคียง วิเคราะห์ความแตกต่างกันว่า ดีหรือไม่ดี ถูกหรือผิดประการใด ด้วยโยนิโสมนสิการ คือ การคิดพิจารณาตั้งแต่ต้นเหตุไป ถึงผล ผลไปถึงเหตุ ให้ครบวงจรตามภาวะจริงแห่งธรรม 3) ปีติ คือ ดีใจและความเอิบ อิ่มใจ คือ การยอมรับความเป็นจริงแห่งธรรม มายาธรรม ธรรมชาติแห่งความเป็นไปตาม วิถีแห่งธรรม แล้วสรุปตามภาวะแห่งธรรมนั้น ๆ จึงจะเกิดความเอิบอิ่มใจ ถ้าไม่มีการสรุป จิตของเราก็คงสับสน แสวงหา โหยหา ย่อมไม่เกิดปีติ และถ้ามีปีติก็จะส่งผลให้กำลังใจ ทำต่อ 4) สุข คือ ความคิดว่า "ดี" หรือ "พึงพอใจแล้ว" 5) เอกัคคตา คือ ความแน่นอน และดำรงอารมณ์อยู่ ณ จุดนั้น เมื่อออกจากปฐมฌานแล้ว
2. ทรงเข้าทุติยฌาน (ฌานที่ 2) ซึ่งมีองค์ประกอบ 3 ประการ คือ ละละวิตก วิจารไป เมื่อไม่ สงสัยและเชื่อมั่น จึงเจริญต่อไปที่ 1) ปีติ 2) สุข 3) เอกัคคตา เมื่อออกจากทุติยฌานแล้ว
3. ทรงเข้าตติยฌาน (ฌานที่ 3) ซึ่งมีองค์ประกอบ 2 ประการ คือ ละปีติ แล้วเจริญ 1) สุข 2) เอกัคคตา สาเหตุทำไมฌานที่ 3 ถึงต้องละ วิตก วิจาร ปีติได้ เหลือแต่สุขกับเอกัคคตา เพราะการจะเลื่อนระดับจิตให้ละเอียดถึงขั้นนี้ ต้องควบคุมจิตใจให้ได้ แต่ถ้าควบคุมจิต ไม่ได้ ก็ทำได้ยากเช่นเดียวกัน เมื่อออกจากตติยฌานแล้ว
4. ทรงเข้าจตุตถฌาน (ฌานที่ 4) ในฌานที่ 4 นี้ มีองค์ประกอบ 2 ประการ คือ ละสุขเสียได้ แล้วเจริญ คือ 1) อุเบกขา 2) เอกัคคตา ถ้ายังไม่อุเบกขาก็จะยึดติดกับสิ่งต่าง ๆ อยู่เรื่อย หวั่นไหวไปเรื่อย จึงต้องเป็นตัวของตัวเอง เพียงแค่รับรู้เฉย ๆ เป็นบันไดให้ขึ้นถึงขั้นที่ 4 ดังนั้นต้องอุเบกขา จึงสามารถหลุดจากสิ่งที่เป็นอยู่ เมื่อออกจากจตุตถฌานแล้ว
5. ทรงเข้าอากาสาณัญจายตนะ คือ การกำหนดอากาส ความว่าง ใช้อากาสเป็นตัวนำให้เกิด ความรู้สึกว่า "ว่าง" ฌานนี้เข้าสู่สุญญตา คือ ว่างจากรูป แล้วก็ไปว่างที่นาม พอว่างที่ นามก็ไปว่างที่ขันธ์ เมื่อออกจากอากาสาณัญจายตนะแล้ว
6. ทรงเข้าวิญญานัญจายตนะ คือ กำหนดวิญญานหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ วิธีทำคือหารูป รูปมันต้องเปลี่ยนไปเรื่อย เจริญพระไตรลักษณ์ ตัวอนิจจังกำหนดวิญญานหาที่สุดไม่ได้ ก็

คือวิญญาณ ซึ่งเป็นตัวรับรู้ที่เปลี่ยนไปเรื่อย ๆ จนหาที่สุดไม่ได้ เมื่อออกจากวิญญาณญายตนะแล้ว

7. ทรงเข้าอาภิกขุจกญายตนะ คือ กำหนดภาวะที่ไม่มีอะไรเป็นอารมณ์ หมายถึง ไม่จับอารมณ์ตัวใดตัวหนึ่งให้ยึดมั่นถือมั่น แต่ไม่ใช่สุญญตา เป็นเพียงแต่เริ่มพิจารณา เพื่อนำไปสู่สุญญตา ทุกอย่างจะยึดมั่นถือมั่นไม่ได้ จนในที่สุดจิตยอมรับข้อเท็จจริงในนี้ว่ายึดมั่นถือมั่นไม่ได้ ก็จะเข้าสู่ภาวะอนัตตาและสุญญตา เมื่อออกจากอาภิกขุจกญายตนะแล้ว
8. ทรงเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนะ คือ การเข้าถึงภาวะมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ หมายถึง ไม่ยึดมั่นถือมั่น เกี่ยวกับเรื่องสัญญา คือ ไม่ยึดมั่นถือมั่น เพียงแต่ให้รู้ซึ่งถึงพระไตรลักษณ์ เข้าสู่การพิจารณาเข้าใจประจักษ์ซึ่งในหลักธรรมพระไตรลักษณ์ เมื่อออกจากเนวสัญญานาสัญญายตนะแล้ว
9. ทรงเข้าสัญญาเวทิตนโรธ (สมาบัติ 9) สมาบัติ คือ เข้าไปพิสูจน์ความจริง ภาวะการณตรงนั้น เรียกว่า สมาบัติ ซึ่งเป็นความรู้ ความเป็นปัญญา ต้องเข้าไปสู่ความเป็นปัญญาว่าตรงนั้นผิดถูกยังงัย อย่างไร สมาบัติอีกอย่างหนึ่ง คือ นิโรธสมาบัติหรือสัญญาเวทิตนโรธ ซึ่งละเอียดสุขุมกว่าอรุณสมาบัติ เมื่อรวมกับ สมาบัติ 8 ข้างต้น ก็เป็น 9 มีคำเรียกต่างหากว่าอนุปปพวิหารสมาบัติ

จากนั้นพระพุทธเจ้าจึงเสด็จออกจากสัญญาเวทิตนโรธสมาบัติ ถอยเข้าสู่เนวสัญญานาสัญญายตนะ คือ ฌาน 8 เข้าสู่ฌาน 7 จากฌาน 7 เข้าสู่ฌาน 6, ฌาน 5, ฌาน 4, ฌาน 3, ฌาน 2, ฌาน 1 หลังจากนั้นเข้าสู่ ฌาน 2 ฌาน 3 ฌาน 4 ตามลำดับ แล้วออกจากฌาน 4 เป็นลำดับสุดท้ายก็เสด็จเข้าสู่ปรินิพพาน (พรหมสิทธิ ทิพย์ธาดาวงศ์, 2561)

การที่พระพุทธเจ้าเข้าอนุปปพวิหารธรรม เข้าสู่รูปฌานและอรุณสมาบัติ แล้วเข้านิโรธสมาบัติ เรียงลำดับไปตามจิตตามภาวะธรรม สิ่งเหล่านี้เป็นเฉพาะพระพุทธเจ้า ทรงแสดงกรรมเพื่อเจริญธรรมว่าก่อนพระพุทธเจ้าจะละสังขารเข้าสู่ปรินิพพาน ท่านต้องหมดจดบริสุทธิ์อย่างนี้ เพราะเมื่อเข้าสู่ปรินิพพานจะไม่มีสิ่งเช่นนี้อีก พระองค์เข้านิโรธสมาบัติถือว่าสูงสุดในระดับของการอยู่ในภาวะภูมิโลกนี้ การเข้านิโรธ คือ ดับสัญญาและเวทนา คำว่า "ดับ" คือ ไม่ไปยึดถือ ไม่อยู่ในสมอง นี่คือการดับสัญญา ปลอ่ยวางอยู่ในธรรม สิ่งต่าง ๆ ที่เข้ามาในสมองก็ไม่ไปยึด เมื่อทำสมาธิเข้านิโรธสมาบัติเพื่อมาดับตรงนี้ เพื่อไม่ให้เหนียวรั้งจากอารมณ์ต่าง ๆ เปรียบเหมือนการเป็นอิสระจากการเดินทาง ไม่แบกขนสัมภาระมากมาย จะทำให้เดินไม่ไหว พอพระพุทธองค์เข้าสู่ดับสัญญาและเวทนา เพื่อเข้าสู่ปรินิพพานจะหมดเหตุแล้ว จึงไม่มีการกลับมาเกิดอีกต่อไป

ภาพที่ 1 วาระจิตของพระพุทธเจ้า ที่มาของภาพ : จากต้นฉบับโดยผู้ศึกษา (12/02/2565)

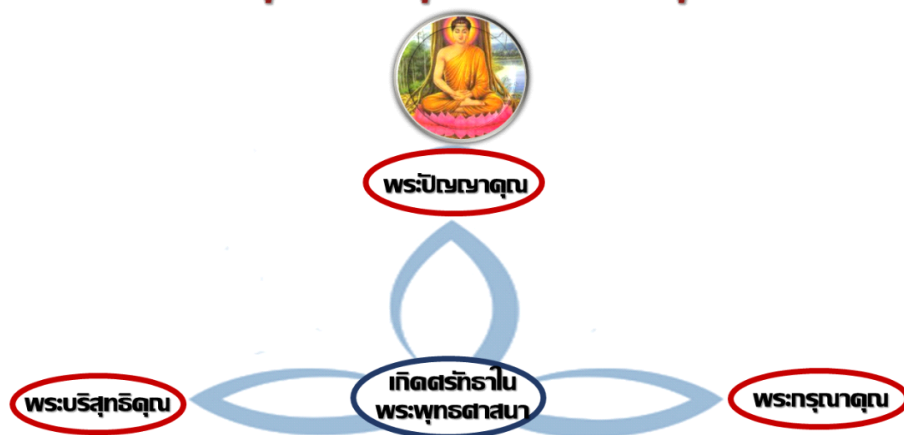
องค์ความรู้ใหม่

การศึกษาและวิเคราะห์วาระจิตของพระพุทธเจ้าในขณะที่ตรัสรู้และในขณะที่ปรินิพพานเกิดองค์ความรู้ที่จะเป็นคุณประโยชน์ และจะเป็นแนวทางในการดำเนินตามรูปแบบและแนวทาง เพื่อให้เกิดประโยชน์ระดับบุคคล และสาธารณะชน ทั้งยังเป็นการสร้างความสงบสุขภายในจิตใจของมนุษย์ สังคม และส่วนรวม คือ

องค์ความรู้เรื่องการรักษาสัจจ จากการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับวาระจิตในขณะที่ตรัสรู้และในขณะที่ปรินิพพานของพระพุทธเจ้า เนื่องจากจิตของพระพุทธเจ้าเป็นจิตของพระอรหันต์ เป็นจิตที่ไม่มีกิเลส ดังนั้นการบำเพ็ญเพียรสร้างบารมีนี้ มีเรื่องราวมากมายและเป็นเรื่องยากมากกว่าที่พระองค์จะสำเร็จเป็นพระอรหันต์ที่ตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง ต้องลองผิดลองถูก กว่าที่จะค้นพบสังขารธรรม คือ อริยสัจ 4 ให้ได้มาสั่งสอนชาวโลก ต้องใช้เวลานานถึง 6 ปี และตลอดพระชนม์ชีพตรัสสอนเสด็จดับขันธปรินิพพาน พระองค์ก็ทรงจาริกไปประกาศพระพุทธศาสนาด้วยพระองค์เองยังหลายถิ่นหลายแคว้น เพื่อสั่งสอนสัตว์โลกให้รู้ตามพระองค์ ทั้งยังทรงต้องใช้กุศโลบายอย่างชาญฉลาดที่ก่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดในการสอนด้วยดวงพระทัยที่ทรงเปี่ยมไปด้วยพระพุทธคุณอันนับประมาณการมิได้ถึง 3 ประการ กล่าวคือ ทรงมีทั้งพระปัญญาคุณ พระวิสุทธิคุณ และพระกรุณาคุณ ในส่วนของพระปัญญาคุณ พระองค์ทรงมีพระปัญญารอบรู้ถึงความจริงแห่งสิ่งทั้งหลายทั้งปวง เพื่อนำความจริงเหล่านั้นมาเปิดเผยชี้แจงแสดง และสั่งสอนแก่สัตว์โลกตามพื้นเพแห่งอริยาคัยของบุคคลเหล่านั้น พระวิสุทธิคุณ คือ การที่พระองค์ทรงมีพระทัยบริสุทธิ์ สะอาดหมดจดจากอาสวะกิเลสเครื่องเศร้าหมองทั้งหลาย ไม่ว่าจะดีหรือร้าย บริสุทธิ์มั่นคงอย่างไม่แปรผัน ซึ่งพระวิสุทธิคุณเป็นพระคุณเนื่องอยู่ในพระปัญญา อันเป็นผลเกิดเองจากการตรัสรู้ ส่วนพระกรุณาคุณที่พระพุทธองค์ทรงมีความกรุณาต่อสรรพสัตว์ทั้งหลาย ไม่ทรงเลือกชาติชั้นวรรณะแต่ประการใด ซึ่งเมื่อบุคคลได้น้อมนำการดำเนินจิตเหล่านี้ไปใช้ก็จะได้รับประโยชน์สมควรแก่การปฏิบัติสืบไป

ด้วยพระพุทธรูปอันนับประมาณการมิได้ก่อให้เกิดความศรัทธาในพระพุทธศาสนา การเผยแพร่ให้พุทธศาสนิกชนได้เห็นคุณค่าของสังฆธรรมที่ได้จากการตรัสรู้ของพระองค์ ได้เห็นความเสียสละตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์ และให้สามารถเข้าใจหลักธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ ในการนำสู่การปฏิบัติไม่ให้หลงทาง เพราะธรรมะของพระองค์มีคุณค่าสูงในการยกระดับความประพฤติทางกาย วาจา และเกิดคุณธรรมทางจิตใจที่สูงขึ้น แล้วยังเกิดประโยชน์ต่อสังคม เศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อม เป็นประโยชน์ให้เกิดความเจริญอย่างยั่งยืน สุดท้ายเกิดประโยชน์สูงสุด คือ สามารถละกิเลส หลุดพ้นจากสังสารวัฏเข้าสู่ภาวะนิพพานได้จริงอีกด้วย

พระคุณของพระพุทธเจ้าที่มีต่อมวลมนุษย์

ภาพที่ 2 ประมวลองค์ความรู้ที่ทำให้เกิดศรัทธาในพระพุทธศาสนา

ที่มาของภาพ : จากต้นฉบับโดยผู้ศึกษา (12/02/2565)

การศึกษาครั้งนี้เพื่อศึกษาวิเคราะห์วาระจิตของพระพุทธเจ้าที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทได้จำแนกตามประเภทของวาระจิตในขณะที่แตกต่างกันดังต่อไปนี้

วาระจิตในขณะตรัสรู้ ทำให้ทราบแนวทางในการปฏิบัติกัมมัฏฐาน ก่อนปฏิบัติต้องมีวิธีการปฏิบัติตนอย่างไร โดยเริ่มจากการทำกรรมดี 3 อย่าง อาทิ การรักษาศีล อันเป็นการรักษากายกรรม วชิกรรมให้บริสุทธิ์ ให้จิตยึดมั่นในคุณความดี ตัดปถิโพธ ตัดนิวรณ์ ส่วนทำกรรมดีทางมโนกรรม คือมีสติตั้งมั่นอยู่กับตนเอง พยายามละทิฐิ 62 บำเพ็ญความเพียรในการปฏิบัติสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน มีความสอดคล้องกับการศึกษาของพระมหาชิต ฐานชิต และ พระครูพิพิธวร กิจจานุการ (2560) ที่ได้ศึกษาเรื่อง การปฏิบัติและการสอบอารมณ์กัมมัฏฐานตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาทในประเทศไทย พบว่า โพธิปักขิยธรรมเป็นสาระแก่นสารแห่งพระพุทธศาสนา ซึ่งประกอบด้วย สติปัฏฐาน 4 สัมมปธาน 4 อิทธิบาท 4 อินทรีย์ 5 พละ 5 โพชฌงค์ 7 และ มรรค 8 ทรงวางแนวทางในการปฏิบัติเพื่อความเจริญแห่งจิต ถ้าพุทธศาสนิกชนได้น้อมนำหลักธรรมและบำเพ็ญเพียรปฏิบัติภาวนาโดยมีองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นแบบอย่าง ย่อมทำให้จิตละวางจากกิเลส ตัณหา อุปทาน มุ่งสู่เป้าหมายสูงสุด คือ นิพพาน พ้นจากสังสารวัฏ ไม่กลับมาเกิดอีกต่อไป

ซึ่งการศึกษาความเชื่อเรื่องกรรมและการให้ผลของกรรมตามหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาเถรวาท (แมชีจำเรียง กำเหนิดโทน, 2560) ได้อธิบายกรรมและผลของการกระทำกรรมนี้มีอยู่ 3 ทางคือ การกระทำทางกาย เรียกว่า กายกรรม การกระทำทางวาจา เรียกว่า วาจากรรม การกระทำทางใจ เรียกว่า มโนกรรม กรรมจึงเป็นเรื่องของเหตุผล เมื่อเกิดขึ้นแล้วย่อมส่งผล กรรมจึงเป็นกฎสากลแก่สรรพสัตว์ ทุกถ้วนหน้าที่อยู่ในในวัฏจักรนี้

วาระจิตในขณะปรินิพพาน เมื่อนำมาศึกษาย่อมเกิดประโยชน์ เกิดองค์ความรู้ในการละสังขารเข้าสู่ปรินิพพานอย่างยิ่ง เพราะก่อนพระพุทธเจ้าจะเข้าสู่ปรินิพพาน จิตของพระองค์ทรงหมดจดบริสุทธิ์ หมดเหตุที่จะกลับมาเกิดอีก พระองค์เข้านิโรธสมาบัติซึ่งถือว่าสูงสุดในระดับของการอยู่ในภาวะภูมิโลกนี้ จะดับสัญญาและเวทนา ละทุกอย่าง พอพระพุทธองค์เข้าสู่นิโรธดับสัญญาและเวทนา จากนั้นพระพุทธเจ้าจึงเสด็จออกจากสัญญาเวทียินนิโรธสมาบัติที่ 9 ถอยเป็นเนวสัญญานาสัญญายตนะ อากิญจัญญายตนะ วิญญูณัญญายตนะ อากาสานัญญายตนะ จตุตถฌาน ตติยฌาน ทุตติยฌาน แล้วเข้าสู่ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ถอยออกจากจตุตถฌาน เป็นลำดับสุดท้าย แล้วเข้าสู่ปรินิพพาน จะเห็นได้จากการศึกษาของ ประยงค์ จันทรแดง (2558) ที่ได้ศึกษาเรื่องการศึกษาวิเคราะห์เชิงปรัชญาในมหาปรินิพพานสูตร ที่กล่าวถึงวาระจิตของพระพุทธองค์ และจิตขณะปรินิพพาน ทั้งยังแสดงว่าความสุขในชีวิตมี 2 ระดับ ได้แก่ ทิฏฐธัมมิกัตถะความสุขขั้นต้นหรือกามสุข และสัมปรายิกัตถะหรือปรมัตถะความสุขขั้นสูง คือ การบรรลุนิพพาน ได้แก่ ภาวะที่ปราศจากความโลภ ความโกรธ ความหลง โดยการปฏิบัติตามหลักอปริหานิธรรม

6. สรุป

วาระจิตของพระพุทธเจ้าในขณะตรัสรู้และปรินิพพานมีความแตกต่างกัน ดังนี้คือ

วาระจิตในขณะตรัสรู้ เริ่มแรกพระพุทธองค์ยังไม่ได้ตรัสรู้เป็นพระอรหันต์ ทรงบำเพ็ญสมณกัมมัฏฐาน เจริญฌานในขั้นรูปฌาน คือ ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ซึ่งเป็นวาระจิตยังมีการรับรู้อารมณ์อยู่ ในขณะนี้เองการที่พระองค์จะไม่ดำเนินจิตเข้าสู่รูปฌาน เนื่องจากพระองค์มีทรงประสงค์ให้เกิดความสุขพิเศษ ซึ่งเป็นอานิสงส์ของการเจริญรูปฌาน แต่ทรงแน่วแน่ในการแสวงหาธรรมวิเศษ เพื่อให้จิตเกิดปัญญาญาณ บังเกิดความรู้เป็นเหตุให้สิ้นอาสวะ คือเครื่องเศร้าหมองอันหมกหมมที่อยู่ในจิตตสันดาน ฉะนั้นในตอนนั้นพระองค์จึงน้อมจิตมาพิจารณาทบทวนถึงสิ่งที่ทรงรู้เห็นนั้นซ้ำอีกครั้งหนึ่ง เรียกว่า เจริญวิปัสสนา ทรงพิจารณาเรื่องปุพเพนิวาสานุสสติญาณ จุตูปปาตญาณ อาสวักขยญาณ กล่าวคือ เมื่อบรรลุนิพพานทั้งปุพเพนิวาสานุสสติญาณ จุตูปปาตญาณ ซึ่งเป็นขั้นโลกียญาณ ได้เห็นการเวียนว่ายตายเกิดทั้งของตนเองและสัตว์อื่น เป็นความรู้สำคัญยิ่งต่อการก้าวสู่ความพ้นทุกข์ เพื่อมุ่งไปที่ความหมดข้อสงสัยในการเวียนว่ายตายเกิดและเห็นความจริงในข้อนี้ เป็นการเห็นแบบไม่มีภาษาบัญญัติ เพราะเห็นในขณะที่ไม่มีตัวตน จึงน้อมไปที่ความสังเวชตลอด

พระหฤทัย หลังจากนั้นจึงทรงเห็นภัยในวิภวภูมิจึงเพียรหมายในการเวียนว่ายตายเกิด ทรงเริ่มสาวหาเหตุของการเวียนว่ายตายเกิด จึงทรงหยั่งพระญาณบังเกิด “อาสวกุญญาณ” คือ ความรู้เป็นเหตุให้สิ้นอาสวะ เป็นเครื่องเศร้าหมองอันหมักหมมอยู่ในจิตตสันดาน กล่าวคือ กำหนดรู้ขั้นนี้ พร้อมทั้งอาการ โดยความเป็นเหตุและเป็นผล พิจารณาปัจจัยการหรือปฏิจกสมุปบาทธรรม ทรงหาเหตุจนได้ เจตตัวการสำคัญที่สุดหรือตัวปฐมเหตุ คือ อวิชชา นั่นเอง แต่ถึงกระนั้นในขั้นตอนนี้พระองค์ก็ยังไม่ได้สำเร็จธรรมวิเศษเป็นองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า! ทรงพิจารณาอย่างถี่ถ้วนถ่องแท้ ในที่สุดก็ทรงทราบ ว่า “อวิชชา” คือ ตัวโมหะนี้ ที่คอยครอบงำจิตตสันดาน ทำให้มีมถมนปกปิดกำบังดวงปัญญา มิให้เห็นแจ้งในพระไตรลักษณ์ญาณ และมีให้เห็นแจ้งในพระจตุราริยสัจธรรม (พระอริยสัจ 4) และเมื่อนั้นพระองค์ก็ได้สำเร็จเป็น “สมเด็จพะสัมมาสัมพุทธเจ้า” ในที่สุด

วาระจิตในขณะปรินิพพาน วาระจิตของพระพุทธเจ้าที่กำลังจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน พระพุทธร่องค์ทรงเข้าอนุบุพวิหารธรรมเข้าสู่รูปมานและอรูปมาน แล้วเข้านิโรธสมาบัติ เรียงลำดับการจุติตามภาวะธรรมทรงแสดงกรรม เพื่อเจริญธรรม คือ ก่อนพระพุทธเจ้าจะละสังขารเข้าสู่ปรินิพพาน พระพุทธร่องค์ต้องหมดจดบริสุทธิ์อย่างนี้ เพราะเมื่อเข้าสู่ปรินิพพานทรงเข้านิโรธสมาบัติถือว่าสูงสุดในระดับของการอยู่ในภาวะภูมิโลก เพราะการเข้าสู่ปรินิพพานต้องหมดเหตุ ดังนั้นจิตตสันดานของพระพุทธองค์ซึ่งเป็นผู้สิ้นจากอาสวกิเลสทั้งปวงแล้ว จึงไม่มีปฏิสนธิจิตเกิดขึ้น เพราะเมื่อพ้นจากวิภวภูมิจึงแล้ว ทำให้มรรณาสันนิวัติของพระพุทธองค์ไม่มีกรรม กรรมนิมิตและคตินิมิตมาเป็นอารมณ์ พระพุทธร่องค์ได้เป็นผู้พ้นจากกรรม เครื่องหมายแห่งการเกิดไม่มี จึงพ้นจากความเกิด การจุติไม่มีการเกิดอีก ฉะนั้นปรินิพพานวิถีของพระพุทธองค์ มีทางมโนทวารมรรณาสันนิวัติเพียงทางเดียวเท่านั้น

7. ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยในครั้งต่อไปจากการศึกษาวาระจิตของพระพุทธเจ้าในขณะตรัสรู้ และในขณะปรินิพพาน พบว่าไม่เหมือนกัน เนื่องจากในขณะตรัสรู้ วาระจิตของพระองค์มี 2 ขณะ หรือมี 2 วาระจิต กล่าวคือ ก่อนสำเร็จเป็นพระอรหันต์ จะมีวาระจิตเป็นอภิญญาวิถี คือ เมื่อได้ปุพเพนิวาสานุสสติภิญญา (มีปัญญาที่สามารถระลึกถึงเรื่องราวของตอนที่เคยเกิดมาแล้วในชาติก่อน) และได้ทิพจักขุภิญญา (มีตาทิพย์รับรู้การจุติและปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลายที่เรียกว่า จุตูปปาตญาณ) หลังจากนั้นเมื่อพระองค์ได้ตรัสรู้เป็นสมเด็จพะสัมมาสัมพุทธเจ้า มีนิพพานเป็นอารมณ์ วาระจิตที่เข้าถึงมรรคผล ที่เรียกว่า มรรควิถีและผลวิถีหรือ โลกุตตรอุปปนาวิถี ส่วนในขณะที่จะเสด็จดับขันธปรินิพพาน มีวาระจิตเดียว เพราะปรินิพพานวิถีของพระพุทธองค์มีลักษณะเป็นชีวิตสมสัสติวิถี คือ พระพุทธร่องค์จะปรินิพพานทางมโนทวารมรรณาสันนิวัติเพียงทางเดียวเท่านั้น ดังนั้นการตั้งวัตถุประสงค์การศึกษาที่มีการเฉพาะเจาะจงในการศึกษาเปรียบเทียบวาระจิตของพระพุทธเจ้าจึงเป็นประเด็นน่าสนใจในการศึกษาต่อไป

8. เอกสารอ้างอิง

- ชานป์ วิชชัตถ์แก้ว. (2563). องค์ใดพระสัมพุทธ. วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 27(3): 237-245.
- พระมหาชิต, ฐานชิต และ พระครูพิพิธวร กิจจานุการ. (2560). การปฏิบัติและการสอบอารมณ์กรรมฐาน ตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาทในประเทศไทย. สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย.
- ภัสสร รัชต์ภุชณะโลม. (2564). วิเคราะห์แนวคิดพุทธภาวะในพุทธมหายานกับการพัฒนาสภาพจิตของคนในยุคปัจจุบัน. วารสารชัยภูมิปริทรรศน์, 4(2): 24-35.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2525). พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปลฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย (91 เล่ม), พิมพ์เนื่องในวโรกาสครบ 200 ปี แห่งพระราชวงศ์จักรี กรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช 2525. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2536.
- แม่ชีจำเริญ กำเนิดโชน. (2560). ความเชื่อเรื่องกรรมและการให้ผลของกรรม ตามหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาเถรวาท. วารสารปรัชญาปริทรรศน์, 22(2): 88.
- วิศิษฐ์ ชัยสุวรรณ. (2563). พระอภิธรรมไครว่ายาก. เล่มที่ 1. นนทบุรี: บริษัท อมรินทร์บุ๊คเซ็นเตอร์ จำกัด.
- วิศิษฐ์ ชัยสุวรรณ. (2564). พระอภิธรรมไครว่ายาก วิธีสังคะ, ชุดที่ 71. เข้าถึงข้อมูล 12 ตุลาคม 2564 <http://lifestudies.net/102.html>
- พระมหา พงศ์ศักดิ์ ฐานโย (คงคา รัตน รักษ์). (2558). พระอรหันต์ปัญญาวิมุตต้องอาศัยฉานสมาบัติในการบรรลุมรรคหรือไม่. ธรรมธารา, 1(1): 159-184.
- พระเอียว สิลวิสุทโธ และสรวิชัย วงษ์สอาด. (2564). ศึกษาแบบการสอนกัมมัฏฐานของพุทธมณฑลวิปัสสนาธุระ จังหวัดกัณดาล ประเทศกัมพูชา. วารสารมจรบาฬีศึกษาพุทธโฆสปริทรรศน์, 7(2): 56-66.
- สมศักดิ์ พุดด้วง. (2562). การศึกษาวิเคราะห์เรื่องกรรมและการให้ผลของกรรมตามหลักคำสอนในพุทธปรัชญาเถรวาท. วารสารบาฬีศึกษาพุทธโฆสปริทรรศน์, 6(1): 40-52.
- ประยงค์ และ จันทรแดง. (2558). การศึกษาวิเคราะห์เชิงปรัชญาในมหาปริณิพพานสูตร. สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย.
- ปราชญ์ชยะ. (2558). ลำดับพระญาณแห่งการตรัสรู้ธรรมของพระพุทธเจ้า, เข้าถึงข้อมูล 9 ตุลาคม 2564. <http://khunsamatha.com/>
- หลวงพ่อกุศล ฐานโย. (2553). วิถีจิตสู่การตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า, เข้าถึงข้อมูล 9 ตุลาคม 2564. <http://www.dhammadharm.org/webboard/dbview.php?No=1545>
- พรหมสิทธิ์ ทิพย์ธาดาวงศ์. (2561). สืลากระบวนการดับขันธปรินิพพานของพระพุทธเจ้า, เข้าถึงข้อมูล 6 ตุลาคม 2564. <http://www.dhammadharm.org/articles/dbview.php?No=1530>